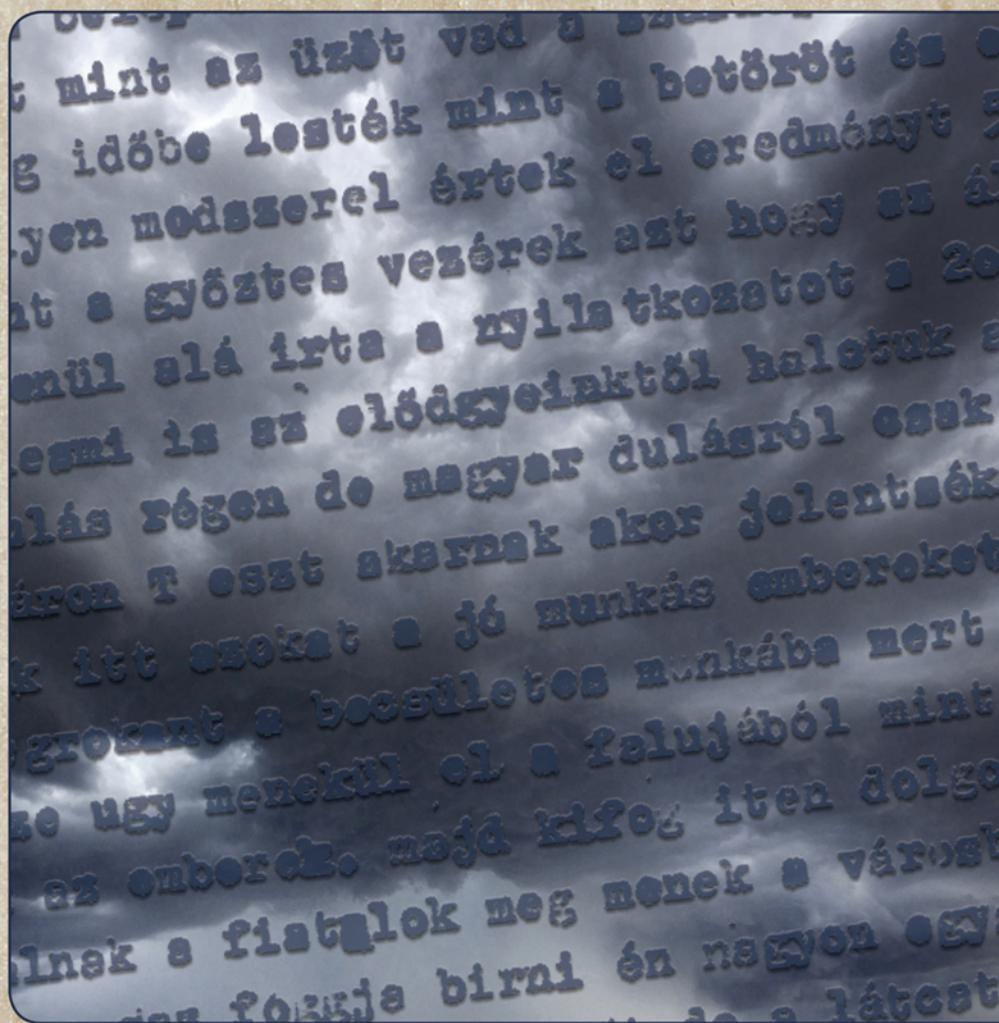

Magyar dúlás

Tanulmányok a kényszer-
kollektivizálásról

Magyar vidék a 20. században
4.

MAGYAR DÚLÁS
Tanulmányok
a kényszerkollektivizálásról

Szerkesztette
Galambos István, Horváth Gergely Krisztián

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Budapest, 2019

© MTA BTK, NEB, 2019

© Szerzők, 2019

ISBN 978-963-416-185-1

ISSN 2498-9118

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

A címlapon:

Betűhíven közölt névtelen levél egy szerkesztőségnek.

„Kelt egy megnem nevezet Faluba”, 1960 eleje.

Forrás:

MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 21. ő. e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, 287–288.

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

Felelős kiadó: Fodor Pál, Rabóczki Bence

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Hradeczky Moni

Borító: Varga Júlia

Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munka: Séd Nyomda Szekszárd, www.sednyomda.hu

Felelős vezető: Dránovits Anna

Tartalom

Előszó (<i>Galambos István–Horváth Gergely Krisztián</i>)	7
Ö. Kovács József: A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig	13
Balogh Dorottya: „A gyapot politikai növény, és jövőre még nagyobb területen kell termesztenünk!” Az erőltetett gyapottermesztés Békés megyei sajátosságai az 1950-es évek első felében	29
Galambos István: „Új” szakasz? A termelőszövetkezet elhagyásának fikciója 1953-ban ...	55
Csikós Gábor: „A Jászság a megyében a legkeményebb harci terület.” A hagyományos paraszti társadalom felszámolásának első évtizede a Jászságban (1945–1956)	63
Cseh Géza: „Minden kényszer nélkül.” A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakítása Szolnok megyében az 1956-os forradalomtól a kollektivizálás befejezéséig	87
Rigó Róbert: Kényszerkollektivizálás Kecskemét térségében	103
Farkas Gyöngyi: Kollektivizálás – paraszti ellenállás. A nyírcsaholyi asszonytüntetés, 1960	121
Káli Csaba: Bekerítés és társadalmi ellenállás. A parasztság kollektivizálása Zalában az 1956-os forradalom után	135
Czetz Balázs: „Vannak olyan emberek, akikkel másképp bánni nem lehet.” Kollektivizálás és erőszak Fejér megyében a forradalmat követően	151
Soós Viktor Attila: Az egyházak és a kényszerkollektivizálás. Egy 1962-es felmérés szempontjai és összefoglaló megállapításai	167
Horváth Gergely Krisztián: „Kétségbeesésemben írtam.” Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban	183
Melléklet	
A kötet szerzői	223
Földrajzi- és helységnévmutató	225

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig

Közelítésmód

A legfontosabb történetkutatói feladatnak a „dolgok” néven nevezését tartom, úgy, hogy az megfeleljen a kortársi életvilágokban élők tapasztalatának, miközben megmagyarázzuk a történések összefüggéseit.¹ Ez persze korántsem olyan egyszerű, hiszen többek között értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözőzése is befolyásolja a válaszainkat. Különösen érvényes ez az 1945-től kezdődő időszakra, amely az intézményesült erőszak, az 1990 előtti emlékezetpolitika és az emlékezetekben elraktározott emóciók konfliktusa miatt szimbolikus jelentőségűvé vált.

Melyek voltak azok a társadalom- és történelemformáló tényezők, amelyek a korabeli vidéki Magyarországon élők múltbeli tapasztalatait és jövőképét meghatározhatták? A kérdésre adott válasz megfogalmazásához egy olyan értelmezési keretet választottam, amely megítélésem szerint alkalmas a kortársakkal történtek életszerű ábrázolására és az összefüggések megmagyarázására. Egyik fő állításom az, hogy 1945 többszörös értelemben is olyan társadalomtörténeti esemény, amelyhez elsődleges előzményként a háború összes tényezője hozzátartozik. Utóbbiakkal azonban részletesen nem foglalkozom, hiszen a feladatunk a háború végi struktúrák, egyéni és kollektív cselekvések és folyamatok értelmezése. Miért volt a háború vége, az új idegen hatalom által felszabadulásnak beállított új megszállás megrázó, újabb traumatizálódásokat okozó eseménysorozat? Miért volt mindez tömeges tapasztalat, és végül miért vált hosszú távra meghatározó, struktúraváltoztató tényezővé? E három kategória (megrázó, tömeges és hosszú távú hatású) mentén olyan lokális, regionális és „országos” léptékben értelmezhető eseteket mutatok be, amelyek, megítélésem szerint, sok eddigi torzítással szemben, a vidéki Magyarország hiteles és dominánsan jelen lévő történetei.

Miért olyan fontos történeti tényező a föld és a földpolitika?² A földpolitika elméletileg a földmérték, a földminőség és a földhasználat célirányos állami befolyásolása. A földet a mezőgazdaságban termelési célból használják, az iparban telephelyet jelent, a tercier

¹ Jelen tanulmány korábbi publikációimra épül, a további hivatkozásokat ott lehet megtalálni: Ö. Kovács 2012; Ö. Kovács 2015; Ö. Kovács 2017.

² Ihrig Károly a következő választ adja: „A termőföldnek gazdasági szempontból fontos tulajdonságai: a) az elpusztíthatatlanság, b) a helyhezköttöttség és c) a korlátolt mennyiség.” Ihrig 1941, 131. A kérdéskör történeti és agrárgazdaságtani összefoglalását lásd Czettler [1946], 172–200; Czettler [1947], 43–73.

szektor számára pedig főként a lakáshelyzet alakulásában van nagy súlya. Továbbá a föld nyersanyagforrás, valamint környezeti szempontból is rendkívüli jelentőségű (pihenés, vízháztartás, klíma, a hulladék felvevőhelye).³ Ha mindezen tényezőket mérlegre tesszük, akkor elég világosan látszik, hogy a földhasználat, különösen a 20. században, miként válhatott a szűk források elosztásának az alapproblémájává.⁴ Érdekes azt is megfontolni, hogy ideális esetben a földpolitika és a gazdasági fejlődés milyen módon kapcsolódik össze. A sajátos tapasztalat az, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.⁵

A Szovjetunióban az 1920–1930-as évektől a kommunista hatalom számára az egyéni parasztgazdaságok elemi akadályt jelentettek. A paraszti munkaerőre ugyanakkor nagyon is szükség volt az erőltetett iparosítási program végrehajtásához. A kolhozokat a kommunista állam a tervgazdaság szempontjainak alárendelve a terror eszközeivel hozta létre. A Vörös Hadsereg által megszállt más országokhoz hasonlóan hazánkban is a földek és az emberek „összegyűjtése”, „kollektívákba” kényszerítése a kommunista diktatúra legradikálisabb társadalmi operációja, amely a kollektív erőszak-alkalmazás, az 1956 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, ugyanakkor tabusított, negligált története volt. Ha az 1945 utáni állami identitástörési politika és a társadalmi ellenállás összefüggésében gondolkodunk, a széttöredező történeti parasztság volt az utolsó társadalmi tömb, amely 1958-ig zömében magántulajdonon alapuló létformákban próbált élni.

A kommunista modellben a parasztság mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg. Az 1930-as évek szovjet plakátjain is jól láthatók a negatív képzettársításokat (például hullók, ördög) előhívó figurák: az önálló gazdák és az egyházak képviselői. Az egyéni parasztgazdaságok bizonyos mértékig és ideig gazdaságilag és társadalmilag az állami beavatkozástól függetlenek maradhattak. A központi hatalom szemében ők így a mindennapokban eleve ellenpolitikai bázist képeztek. Mindezt a tartózkodó, egyszerre alkalmazkodó és ellenálló magatartást az egyházközségek fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. A földosztást, a kollektivizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a pusztai agrártörténet világából, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények is össztársadalmi hatásúvá tették. Állításaim igazolására elsősorban a kortársi perspektívákat és tapasztalatokat elemeztem, amelyek azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetének átstrukturálását célozták meg, nagyrészt „sikerrel”. Ezt a nézőpontot emellett azért is lényegesnek tartom, mert különösképpen a marxista–leninista program megvalósítására törekvők gondolkodásában és modernizációs programjaiban igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. A kollektivizálásról sokaknak még ma is az az álláspontja, hogy a kitűzött iparosítási eredmények eléréséhez szükséges volt az egyéni parasztgazdaságok erőszakos felszámolása. Az ilyen típusú magyarázat azért is elfo-

³ Handwörterbuch 1980, 47; Czettler [1947], 43–51.

⁴ „[...] a föld, épen [sic!] korlátozott mennyiségénél fogva, mindig politikai hatalmat ad tulajdonosának, és pedig nagyobb, mint a tőke.” Ihrig 1941, 193.

⁵ Czettler [1946], 131–140.

gadhatatlan, mert a szükségszerűség szempontjának hangsúlyozása alátámasztja a diktatúra létjogosultságát. Ahogy más történeti traumák, úgy a kollektivizálás esetében sem élhetünk ezzel a kifejezéssel. Ugyanakkor különösen a jelenkorkutatásra koncentráló múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás hitelességét.

A politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét igen fontosnak gondolom a történeti helyzetek értelmezésében. A kikényszerített társadalmi részvétel kimondva-kimondatlanul egy olyan kommunista pártprogram volt, amely ugyan az 1950-es évek elejének jelenségeitől valamelyest különbözött, de lényegében mégis ugyanazokat a célokat valósította meg az erőszakos kollektivizálás befejező, 1958 és 1961 közötti időszakában. Ekkorra már egy radikálisan átszabott és szétcsúszott társadalom képe rajzolódik ki.

1945-től a Vörös Hadsereg jelenlétével biztosított kommunista döntéshozók akarata a mindennapokban is érvényesült. Ahogy a következő fejezetekben olvasható lesz, a kormányzati és rendőrségi pozíciók elfoglalása mellett a földreformrendelet végrehajtásának életszerű ábrázolásai egyértelműen rávilágítanak arra, hogy a leplezett kommunista diktatúra milyen módon alakult ki már a novemberi választások előtt. A politikai mítoszok egyik-másik megtévesztő örökségére is utalni kell. A „szövetkezet” normál esetben a magántulajdont védte, a kommunista gyakorlatban pedig ezen fedőnév alatt számolták fel a magántulajdonú parasztgazdaságokat.⁶

A földelkobzás és földosztás mint hatalomtechnikai és társadalomátalakítási eszközök

„A szabotázs letörésére azonban a legjobb eszköz a gyors cselekvés, befejezett tények teremtése. [...] A földigénylő bizottságok esetleges hibáit később is ki lehet javítani, lehet ellenük fellebbezni a megyei és országos szervhez, de a fellebbező birtokon kívül fellebbezzen.”⁷

„[...] a földigénylő bizottságok az elkobzandó birtokokról szóló határozataikban nincsenek kötve népbíróági ítéletekhez vagy igazoló bizottsági döntésekhez, hanem kizárólag saját belátásukra

⁶ Vö. Kurucz 2012.

⁷ Csönge 2005, 182. A mottóban szereplő MKP-szöveg szóhasználatát a tanult bolsevik terminológiának megfelelően „szabotázsnak” minősíti a kommunista párt céljaival szembeni megnyilvánulást, de még fontosabb az a rész, amely egyértelműen utal a birtokok gyors elvételére, a kész helyzet elé állításra. A radikális tett általában felülírta az egyébként az MKP által is hivatalosan elfogadott jogi normákat. A fent megfogalmazott praktikus célok, a fogalomhasználat folyton tükröződik a helyi forrásokban is: „a paragrafusokat nem kell szó szerint venni, mert ha a nép érdekeit képviseljük, akkor nincs az a törvény, vagy kormányrendelet, amely ezt keresztül tudná húzni. [...] Népi demokráciában a nép érdekében történő intézkedések mindig törvényerőre emelkednek”. Az MKP jászberényi szervezetének helyiségében megtartott járási titkári ülés, 1945. április 4.

és jogérzékükre támaszkodva kimondhatják, hogy a községben kit tekintenek hazaárulónak, háborús vagy népellenes bűnösnek.”⁸

„[...] a bizottság elnöke Bessenyei János bányász többször kijelentette, hogy földet csak annak ad, akinek vörös könyvecskéje van.”⁹

Az egykori kisújszállási gazdasági cselédből 1944 októberében kommunista párttitkárrá, jázsági földosztási kormánybiztossá vált Földi István így írta le emlékeit az 1945. évi tavaszi földindulásról:

A szolnoki repülőtérén várt egy másik szovjet tiszt és egy tolmács. Beültünk a katonai dzsipbe és elindultunk a jázsági falvak felé. Mindenhol az előjárásra, a községházára mentünk, a bírót és a főjegyzőt kerestük. Én igazoltam magam, elmondtam: az az igényünk, hogy ha két vagy három nap múlva ide visszajövünk, meghatározott időre, addigra hívják össze az embereket, a falu népét, hogy meghirdethessük a földosztást, és megválaszthassák a földosztási bizottságot. Amíg én beszéltem, a szovjet főhadnagy kitette a pisztolyát az asztalra, s amikor én befejeztem, ő megemelte, tenyeréhez ütögette a fegyvert és a tolmács útján közölte: ha nem lesz meg a kijelölt időre a nagygyűlés, ő idejön a községházára és lelövi a bírót is, a főjegyzőt is. Simán és rendben ment minden [...] ¹⁰

A beszédes kortársi tapasztalatokon túl a földreformprogramok néhány történeti összefüggésével is foglalkoznunk kell. Jogi értelemben, és részben gyakorlatilag is, a földreform politikai és gazdasági okokból kiindulva a tulajdon- és birtokviszonyok, valamint a földhasználat átalakítását jelenti. A 19–20. századi előzmények sorából kiemelendő liberális földreformmozgalom a családi gazdaságok létesítését célozta meg a nagybirtokok felosztása és a birtokspekuláció visszaszorítása érdekében.¹¹ A birtokmonopólium megszüntetésével a társadalmi problémákat akarták megoldani. A második típusú földreformmozgalom a szocialista, kommunista jellegűvel azonosítható, tehát nagyrészt mindaz, amit a szovjet kollektivizálás során végrehajtottak.

Más részdiszciplínák szempontjait is érvényesítve, a történetkutatásban fel lehetne tární, hogy a politikai mítoszképzés részét képező „földreform” korabeli tartalmi jelentése nem felel meg egy reform kritériumainak. Egy valódi reform a hosszú távú gazdasági-társadalmi hatásokra figyelő és a jogi normákat biztosító intézményesültséget feltételez. Maga a kifejezés a radikális politikai célt, a gazdasági alapjától, az egzisztenciájától meg-

⁸ Az MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban, Debrecen, 1945. március 22. (Megjelent a *Néplap* 1945. március 27-i mellékletében.) Rákosi–Szabó 1967, 69.

⁹ MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23.

¹⁰ Csöngé 2011, 413–414.

¹¹ Vö. Meyer-Renschhausen–Berger 1998. A földreform a francia forradalom korától a használati és tulajdonlási jogok átfogó megváltoztatását, a föld újraosztását jelentette. Ugyanakkor a világháborúk utáni időszakokban a tényleges agrárreformok nem vagy kevésbé álltak már politikai napirenden, azok valójában egyre erősebb mértékben más politikai célok eszközei lettek. A „földreformot” nagyon sok esetben az etnikailag homogén nemzetállamok kialakításának céljából eszközként használták. Vö. Krauss 2009; Czettler [1946], 31–55; Simon–Kovács 2008; Gaučík 2012. Ebből a gondolatmenetből is levezethető az 1945. évi magyarországi földelkobzások és földosztások története.

fosztott, megroppantott korábbi elitek és az egyházak, valamint intézményrendszerük társadalmi kiiktatását leplezte.

A „polgári demokratikus földreformnak” általában két ismervét szokták megemlíteni. Az első a polgári értékminta szerint a „munkaszervezet és a tulajdon elkülönülését a földhasználat és a földtulajdon alanyi egységének helyreállításával megszünteti úgy, hogy a földet – mint termelőeszközt – működő tulajdonként a termelőnek adja”. A második ismerv szerint hosszú távú agrár- és földpolitikát követnek, amely a tulajdonos megélhetését garantálja.¹² Ennek tükrében elmondható, hogy az 1945-ös földosztás során családi munkaerőn alapuló kisparaszi mezőgazdaságot hoztak létre úgy, hogy azt nem követte agrárreform.¹³

Az 1945. évi földügy nem vagy nem pusztán agrártörténeti kérdés, hanem a már említett hatalomtechnikai eljárás döntő eszköze volt háborús állapotok közepette.¹⁴ Az abban részt vevők is tudhatták ezt, de a földhöz jutás vágya, mohósága, a kényszerűen gyors pártpolitikai döntések, a magántulajdon szentségének elvét félresöpörő kommunista propaganda és erőszakos gyakorlat hatása erősebb volt. Az sem feledhető, hogy a zsidótörvények már a korábbi években fellazították az alapvető jogi és társadalmi normarendszert.

A második világháború végén a kommunista projekt ideológiai alapvetéseire támaszkodó sztálini hatalomtechnikai eszközök legdöntőbb, az egész társadalmat radikálisan érintő eseménye a földelkobzás, majd a földosztás volt.¹⁵ A földkérdés az MKP számára nyilvánvalóan az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb hatalmi kérdés volt, tehát olyan eszköz, amellyel radikális társadalmi-hatalmi átrendezést vihettek véghez. Olyan társadalomtörténeti eseményről van szó, amely a kommunista párt hatalombirtoklásának alapfeltétele volt hosszú időre. A földreformrendelet kiadásának egyik oka az idegen, megszálló hadsereg politikai és hadvezetésének taktikai megfontolása volt.¹⁶ Ugyanakkor az ebből következő radikális változás, annak végrehajtása, társadalmi gyakorlata már más értelmezési lehetőséget és feladatot ad.¹⁷

¹² Tanka é. n., 148–149; Czettler [1946a], 16–29.

¹³ Ihrig–Nagypataki 1946, 47–48.

¹⁴ Az ideiglenes államszervezet szakasza az 1945. évi novemberi választásokig tartott, amely idő alatt a már említett társadalomtörténeti események megtörténtek.

¹⁵ A kommunista párti belső miliőt felidéző Kállai Gyula szerint a földreform volt a „mérce”. Kállai 1984, 155. A kommunista párt 1944. október 9-én rendezett orosházi gyűlésén a „Szovjetunió küldötteként” bemutatott Vas Zoltán és mások hangsúlyozták, hogy „A kolhozok a Szovjetunióban kitűnően beváltak, de mivel a magyar földmunkásság földet akar, elosztjuk közöttük a nagybirtokot.” Szabó 1976, 36, 38.

¹⁶ „Meghökkenem. Hát a Szovjet írja elő, hogy mikor készítsük el a földreformrendeletet? [...] Nagy Imre, a kommunista földművelésügyi miniszter felolvasta a kormány földreformtervezetét, amelynek két jellegzetessége volt: radikalizmusa és felületessége. [...] Megdöbbenve fordultam Tildy Zoltánhoz és kérdeztem: – Mi van itt? Miért nem lehet itt egyetlen ésszerű javaslatot elfogadtatni? Tildy Zoltán halkan válaszolt: – Tegnap magához kéretett bennünket Vorosilov marsall, s előírta a földreform mértékét és végrehajtásának időtartamát is.” Nagy 1990, 143–145. Lásd még Vas 1982, 88–89.

¹⁷ „Amikor tehát egy jelenség magyarázatához fogunk, külön kell feltárnunk a ható okot, amely kiváltotta, és a funkciót, amelyet betölt.” Durkheim 1978, 113–114.

A moszkvai irányítással tevékenykedő MKP vezetésének a célja nyilvánvalóan az volt, hogy a politikai hatalom minél gyorsabb megszerzése érdekében kiiktassák, illetve ellenőrizzék a rivális ellenpolitikai bázist.¹⁸ Ennek gyakorlatáról a korábbi oroszországi, szovjetunióbeli tapasztalatuk megvolt, amiről persze a nyilvánosság előtt nem beszéltek. A két ellenpolitikai bázis az egyéni agrárgazdaságok és a vidéki miliőket több szálon átszövő egyházközségek világa volt.¹⁹ Ha figyelmesen követjük az 1945. március 15-i földreformrendelet szövegét és a végrehajtás történeteit, akkor igazolható, hogy a „földreformnak” nevezett földelkobzás, földosztás valójában az egész társadalmat érintő olyan terv végrehajtása volt, amely a Vörös Hadsereg mindennapi jelenlétével együtt elegendő volt a kommunista párti diktatúra kialakításához. Ezért is fontos, hogy a „földreform” máig tartó emlékezeti kultúráját elhelyezzük a konkrét történeti kontextusokban. A tendenciózusan csak pozitívnak ábrázolt „földreform” „nagysága” ma már elég távolról szemlélhető.²⁰ A korabeli célok, eszközök és társadalmi gyakorlatok sorában nézetem szerint a legfontosabb a történések társadalmi gyakorlata. Ezt döntő történelemformáló tényezőnek tartom, hiszen azok személyes és társadalmi emlékezete a hivatalossággal, a hivatalos emlékezettel szemben is hat.²¹ A hallgatás kultúrájának kiszélesedése az állami erőszak kiterjedését jelzi. Így például a magyar társadalmi emlékezetből alapvetően kimaradt az arisztokráciának a mindennapok világában megragadható, életszerű képe.²²

Továbbra is alapvető kérdés marad, hogy miként lehet földreformnak nevezni a néhány nap alatt, a frontharcok áprilisi befejezése előtt radikálisan végrehajtott tulajdoncserét. Mi volt a SZEB, így Magyarország sorsát is a kezükben tartó szovjet diktátorok célja a megszállt területen? Saját racionalitásuk szerint kézenfekvőnek tűnt az új politikai berendezkedést, a már elfoglalt kulcspozíciók (a nemzetgyűléstől a belügyminisztériumi, rendőrségi pozíciókon keresztül a földigénylő bizottságok kommunista hegemoniájáig) biztosítása mellett a gazdasági eszközök révén kialakítani. A „földreform” moszkvai kidolgozói a „szovjet jogot” is alapul vették, amelyből, az orosz joghagyomány miatt is, hiányoztak a római jog tulajdonra vonatkozó elemei. A kommunista doktrínát követő, Moszkva rezidenseiként működő Rákosiék a gazdasági diktatúrát a legszélesebb keretek között alkalmazták.²³ Céljuk az volt, hogy az „új Magyarország” lakóinak anyagi léte elsősorban az általuk formált hatalmi struktúra szolgálatától vagy pedig az ahhoz való alkalmazkodás minőségétől függjön.²⁴

¹⁸ Orlando Figes számos munkájában igen érzékletes példákkal szemléltette ezt a folyamatot. Figes 1996, 745; Figes–Kolonitskii 1999, 3, 32, 127. A kommunista párt azokat is perbe fogatta, akik pedig nem voltak „németbarátok”. Konceptiók per és bebörtönzés révén erre a sorsa jutott az ország egyik legnagyobb birtokosa, herceg Esterházy Pál is. Kaposi 2009, 140.

¹⁹ Rugg 1978, 50–54; Wittenberg 2006, 40–41.

²⁰ Hosszú távú hatásaira, az alulnézeti közelítésmód egyik példájára lásd Brett 2010.

²¹ Connerton 1989, 13–14.

²² Gudenus–Szentirmay 1989, 107–109; Püski 2008; Ispán 2007.

²³ Ennek a politikának a kortársi megfigyelésére is lásd Kárász 1990, 80.

²⁴ A szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolatilag is átszőtt politikai tőkeformák váltak elsődlegessé. Bourdieu 2002, 27.

A földelkobzásokkal az úgynevezett „úri” birtokosok teljesen önkényes kategorizálása révén a magyarországi nemesi társadalmat, a polgárosodást szívósan szem előtt tartó középrétegeket, továbbá a maradék arisztokráciát s az egyházközségek minden települést érintő hálózatát alapjaiban rendítették meg. A polgári kori jogértelmezések szerint kárpótlás nélkül, „tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonekobbzás” ment végbe.²⁵ Hogy mindez mennyire csak a politikai szempontok határozták meg, azt az is igazolja, hogy a magánvállalkozások követeléseit harmadik személlyel szemben az államra átszálltak, a terheket azonban az állam nem vállalta.²⁶ Rendszerint az is feledésbe merül, hogy a jogi normák, jogszokások ekkori, ilyen mértékű áthágása önmagában is hosszú időre társadalomformáló tényező lett.

A moszkvai irányítással elindított földosztás a kommunista párthoz kötődő tömeglojalitás kikényszerítését, megteremtését is szolgálta. Dimitrov „viccelődése” szerint a szabad prédát, az ingatlanokat a helyi kommunisták most valóban feloszthatták, ahogyan ezt jól nyomon követhetjük az egyes lokális történetekben.²⁷ Maga a kampány, a földterületek felosztása a „helyi erők” bevonásával a modern diktatúrák propagandájára jellemző társadalmiasítás volt. A társadalmiasítás azt jelenti, hogy egy sajátos társadalmi részvételre buzdították, kényszerítették a társadalom tagjait, amely érintettség nagyban hozzájárult az öntabusítás növeléséhez.

A súlyos történelmi örökségből fakadó földéhség, a birtoklási vágy kielégítése, a boszszú jelentős történelem- és társadalomformáló tényezővé vált ekkor is. Nyilvánvaló tömeges jogtalanságok, traumák, újabb konfliktusok keletkeztek, így például megemlíthető a kollektív módon fasisztának minősített svábok kitelepítése,²⁸ és a házból, ingatlanból való kibillentés újabb önkénnyel járó összevonása a földosztással, a „földreformrendelet” pontjainak negligálása, a különböző zsarolások. Mivel az említett történetek a közvetlen testi cselekvéssel és a hétköznapi valósággal voltak összefüggésben, ezért azok jelentőségét a lokális életvilágokban kell értelmeznünk.

Kollektivizálási kampányok

Az 1948 ősztől hivatalosan elindított kollektivizálási kampány sajátos, csekély súlyú magyar kolhozokat hozott létre. A politikai hatalom a kollektivizálás első hullámától kezdve élt a megfélemlítés és a terror eszközeivel. Az ennek részét képező adópolitika, az adminisztratív és a fizikai erőszak révén széttzilált egyéni gazdaságok nagy részét 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével lehetetlenítették el. A radikális állami be-

²⁵ Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 197–198. A magántulajdon védelme az emberi társadalom kialakulása óta létezett: Siegrist–Sugarmann 1999.

²⁶ Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 198.

²⁷ Mevius 2005, 108.

²⁸ Tóth 2009; Gonda 2014, 48–49.

avatkozás következményeként lényegében megszűnt a földtulajdon biztonsága, beindult egy elvándorlásspirál, és állandósult a munkaerőhiány.²⁹

A hivatalos politika szempontjából az 1956 előtti „kolhozmodell”, a kolhozosítás egy kudarc importjának a története, amely az erőforrások pazarlását, és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlítható lokális és regionális történeti kutatásába alig kezdtünk bele.

A részben és közvetetten elismert kudarcok után, a legfelső pártirányítás 1957 végén, 1958 elején ismételten napirendre tűzte a teljes kollektivizálás programját. Az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek, múltbeli meghatározottságoknak – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban. A falvakba küldött agitátorok, köztük ipari munkások, agrárkeresők jelentős része – a propagandával szemben – nem szövetségest látott az egyéni parasztgazdáknak.

Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusára már minden járásba megfelelő számú munkásöregységet telepítettek. Kádár Jánosék az év második feléig végrehajtották az ’56-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így többek között a parasztság szemében többnyire jótevő hírben álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzését. A pártállami apparátus és erőszakszervek, a bíróságok és ügyészségek számára új irányelvet szabtak, amelynek kiemelt területe lett a kollektivizálási kampány. A döntéshozók szempontjából fontos célkitűzés volt az egyházak, az egyházi társadalom további megtörése és ellenőrzése.

Bár 1956 hatása, vereségtudata, a megtorlások következményei a kollektivizálás végrehajtásában meghatározóak voltak, mégis azt állítom, hogy a gazdák többségét csak egy újabb, döntően 1959–1960-ban levezényelt koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a téeszekbe. Egyáltalán nem kisebbítve a korábbi kulákküldözést és a parasztellenes diktatórikus eljárások jelentőségét, de azokhoz képest is átfogóbb érvényű és nagyobb határfokú kollektív erőszak-alkalmazásra került sor 1958 és 1961 között. Úgy látom, az is megtévesztő lehet a mai kutatások számára, hogy eleve az 1956 előtti Rákosi-diktatúra intézményszerűsült, viszonylag jól látható büntetési formáiból és mennyiségéből indulnak ki (például a perek és a bebörtönzöttek száma, kitelepítések). Ugyanakkor háttérbe szorul, hogy a kádári diktatúra gépezete lényegében ugyanolyan államosítást hajtott végre, csak alapvetően megváltoztatta a módszereit. A kollektivizálás esetében is az látható, hogy az erőszakos beavatkozás színtereit, szereplőit és konkrét eszközeit sokkal inkább kiterjesztették a „civil világra”, azaz sok szempontból láthatatlanná tették az eljárást, az érintettekre a kölcsönös tabusítást is rákényszerítve. A korábbi kollektivizálási kampányokhoz képest a társadalom egészének manipulált bevonásával szétterítették a „felelősséget” és a következményeket.³⁰

²⁹ Lásd Ö. Kovács 2012, 138–168.

³⁰ Lásd Ö. Kovács 2012, V. fejezet.

„Szocialista” bekerítés. A terror társadalmi gyakorlata

A kollektivizálás, a „szocialista bekerítés” terrorjának visszatérő módszerei, formái a következők voltak: 1) verbális, pszichikai presszionálás, 2) adminisztratív eszközök alkalmazása, 3) fizikai erőszak, verés, kínzás.

A példaként kiválasztott Szolnok megyéből az egyik 1959. márciusi „agitációs brigád-jelentés” részletesen beszámol a kollektivizálási hadjárat általános módszereiről, s annak elemeiről, mint amilyen a célkijelölés, a gazdanévsor összeállítása, a lokális földkérdés feltérképezése, a propagandisztikus jövőkép, a rendőri biztosítás, az egyéni foglalkozás s végül a megtörés. A részletesen is dokumentált kunhegyesi és a tomajmonostorai tapasztalatok azt mutatták, hogy a gazdák megtörésében a harmadik nap volt a fordulópont. Más településekhez hasonlóan, a helyiek többségét egy-egy, presztízzsel rendelkező középparaszti személy aláírásának kikényszerítése után tudták beléptetni. Szolnok megyében egy-egy településre több száz fős agitációs brigádot küldtek ki, akik mindvégig rendőri közreműködéssel jártak be a kiszemelt házakat. Mezőtúron a négyszáz fős agitátorcsoport hatvan százaléka volt télesztág, amely arány érzékelteti a kampányban való társadalmi részvétel összetettségét is. Az agitációban részt vevők köre így a párt és az állami apparátus, a rendőrség, a munkásőrség, az iparban dolgozók, a diplomások különböző csoportjai mellett a már beléptetett parasztokig terjedt. A pressziós eszközök és az erőszakszervezetek jelenléte ellenére a legfontosabb termelési kérdések, mint például a vetőmagellátás és az állattartás feltételei tisztázatlanok voltak a döntéshozók számára is.

Mint megfélemlítési eszközt, kezdettől fogva alkalmazták a tanácsházi beidézt. A tiszasasi bekerítés körülményei több szempontból is reprezentatívak:

Újabb állomáshelyünkön Tiszasáson is azzal a módszerrel dolgoztunk, mint Kunhegyesen. Itt is feltérképeztük a területet és megcsináltattuk a névsorokat. Itt annyiban volt könnyebb a munka, hogy tanyák nem voltak, mint Őcsödön, ellenben a szőlőterületek nehezítették a szervezést. A dolgozó parasztoknál kint igen komolyan beszélgettünk, és egy-egy helyen sokszor fél napot is eltöltöttünk, míg sikerült meggyőzni őket igazunkról. Az időt nem sajnáltuk, mert tisztában voltunk azzal, hogyha a falu hangadóit meggyőzzük, akkor könnyebbé válik a munkánk. Így is történt. Találkoztunk olyan személlyel, aki azt mondta a belépőknek, hogy a tsz-ben még tökmagot sem fognak enni, nem lesz semmijük sem azoknak, akik belépnek. Azonnal behívtam az illetőt és jegyzőkönyvet vettem fel róla. Az illető kijelentette, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot, melyre azt mondtam neki, hogy ne gondolja azt, hogy ezzel akarom kényszeríteni arra, hogy lépjen be a tsz-be. Nem is engedtem neki aláírni, hanem hazaküldtem. Másnap reggel ismét bejött és kérte, hogy aláírassa a belépési nyilatkozatot. Előzőleg tájékoztattam erről a személyről és megtudtam, hogy agrárproletár volt. Megmondtam neki, hogy hibáját jóváteheti azzal, hogy legalább 10 személyt beléptet. Ezt vállalta is, és még aznap 11 személyt léptetett be, utána pedig 12-iknek ő is aláírta a belépési nyilatkozatot.³¹

³¹ Tsz-jelentések, 1959. március 12. MNL JNSzML, MSZMP, 1. f. 2. fcs. 30. ö. e. 98–100.

Hogy sok, 1956 után az önálló gazdálkodáshoz visszatérő, s abba investáló parasztember mennyire végzettszerű sorscsapásnak tartotta a téeszvilágot, arra példa a következő esetleírás:

Mezőhéken lakik egy igen csavaros észjárású V. J. nevű dolgozó paraszt. Taktikája a következő volt: mindenről beszélt a végtelenségig, csak hogy a tsz-ről ne legyen idő beszélni, másrészt mint szőlőtulajdonos is minden áron borral akarta elütni az időt. Amikor már kevesen voltak kívül a TSz-eken, és ő is kézbe vette a ceruzát, hogy a nyilatkozatot aláírja, megszámlálhatatlanul felvette, letette, egy betűt leírt a nevéből, majd letette a kezéből, és így tovább, míg végül is aláírta, de kijelentette: „Aláírtam, de holnap már nem élek.” És másnap valóban levágott egy közel 300 kg-os hízót, és olyan disznótoros vacsorát csapott, hogy még ilyet keveset láttak a környéken.³²

A közösséget megvendéglő gazda a disznótoros vacsorát halotti tornak szánta, amellyel tudomásul vette a kényszerű belépést, és elbúcsúzott egy végleg megszűnő életformától.

1959 tavaszáig az ország szántóföldjeinek 55,1 százalékát tagosították be a téeszekbe. Az első áttöréseket a dunántúli megyékben (elsősorban Győr, Veszprém, Komárom, Fejér) és a kezdettől kiemelt Szolnok megyében érték el. Az átfogó kollektivizálási hullámok kezdetben a föld nélkülieket, majd fokozatosan a kisebb-nagyobb birtokkal rendelkezőket is bekényszerítették a téeszekbe.³³

A *Népszabadság* szerkesztőségéhez 1960 februárjában a kimutatás szerint 3008 levél érkezett. Vidékről 2021 (67%) fő írt, akik közül 648 (az összes 22%-a) kifejezetten úgynevezett „falusi problémákat” taglalt, kimondva-kimondatlanul a szerkesztők által is az „erőszakos téeszfejlesztés” kategóriájába sorolt jelenségekről számolva be.³⁴

A „munkás-paraszt” kapcsolatoknak a mitikus és fetisizált hivatalos színvonalától nyilvánvalóan eltérő, ám rendkívül életszerű tapasztalatait mutatja meg a következő, 1960 márciusában írt dunaföldvári levél:

Szeretném, ha tudnának arról, ami öt héten keresztül történt Fejér megye déli részében, Cecén, Alapon, Sárszentmiklóson, Sárbogárdon. Először kezdték a bányászok, azok nem értek el eredményt, aztán jöttek a sztálinvárosiak, azok kivetkőztek minden emberi érzésükből. Nem tudtak azok se boldogulni, tehát más módszerekhez folyamodtak. Adókvetések, idős, munkában megrokkant emberek leköpdösésével. Akikkel így sem boldogultak, azokat berendelték a tanácsházára. Ott szidással, pofozással, revolverek mutogatásával kicsikarták az aláírást. Sok ember a házat reggel otthagytá, bujkált, mint az üzőtt vad a szárkupacokban. Lesték, mint a betörőt, és este, ha megjött, lecsaptak rá. Most jelentik, mint a győztes vezérek, hogy megszervezték a tsz-t.³⁵

³² Tsz-jelentések, 1959. március 19. MNL JNSzML, MSZMP, 1. f. 2. fcs. 30. ő. e. 122–124.

³³ PTO-jelentés, 1959. február 28. MNL OL M-KS 288. f. 11. cs. 446. ő. e.

³⁴ A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1960. március 10. MNL OL M-KS 288. f. 11. cs. 614. ő. e.

³⁵ A *Népszabadság* szerkesztőségi jelentése a levelekről, 1960. március 10. MNL OL M-KS 288. f. 11. cs. 622. ő. e. Az egyedi esetleírások (fenyegetés rendőri elszállítással, tanyalebontással, veréssel) mellett az egyik encsi levélíró rögzítette a körülbelül nyolcvan fő által „megszállt” községében tapasztaltakat:

Hogy a kollektivizálás mennyire radikálisan, máról holnapra dúlta fel a generációs kapcsolatokat, szakította meg a legkülönbözőbb paraszti életvezetési hagyományokat, arra az albertirsai öregek 1960. januári leveléről írt beszámoló világít rá: „Folyik a tsz agitáció. Nagyon el vannak keseredve, mert nem tudnak már dolgozni, földjeiket elveszik, így megélhetésük nincs biztosítva. Eddig a földért gyermekeik eltartották őket, de a földjáradékért az eltartást senki nem vállalja.”³⁶

Foglaljuk össze, hogy az erőszakos kollektivizálásnak, a tettelegességnek milyen visszaterő módszerei, formái voltak: tanácselnöki, hangosbeszélőn történt fenyegetés; beidézés; „szovjet tisztként”, „rendőrként”, „ügyészként” való agitatori megjelenés; tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása; munkakönyv-visszatarthatás, a rokon és hozzátartozó ipari munkahelyének feltételhez kötött felmondása, katonai besorozása; utcáról való elhurcolás; kiskorúval íratják alá a belépési nyilatkozatot; gyerek kizárása óvodából, iskolából vagy ezzel való fenyegetés; rendőrséggel való elvitetés; éjjeli rajtaütés a rendőrség, munkásőrség, civil ruhás fegyveresek, funkcionáriusok és más „népnevelők” segédletével; fegyveres üldözések; lövöldözések; garázdaság; élelmiszer- és italzsákmányolás; házkutatás színlelése; berendezési és használati tárgyak, járművek tönkretétele, a gazda lova farkának levágása; fél lábon állás a falnál, a homlok és a fal közé helyezett ceruzával; lábtiprás, rugdosás, haj- és fülhúzogatás, a fej falba és asztalba verése, orr és nemi szervek csavarása; bokszer- és gumibothasználat; futtatás nagykabátban, majd kályha melletti izzasztás; padlóra tett pénzen az ujj rajtatartásával körbejáratás; a „jelölt” és hozzátartozóinak, gyerekeinek pofozása, ütlegelése; nők megalázása, ruhájuk letévése; a férj verése közben a feleség fegyverrel való fenyegetése; gumicsővel lábütlegelés; szabad kézzel égő parázs kiszedése a kályhából.

A falubeliek, a megmaradt parasztság számára rendszerint idegen személyek által végrehajtott fizikai-lelki megtörés fázisa után sokszor következett a második szakasz: egy ismerős, rendszerint helyi funkcionárius „udvarias, baráti beszélgetés közben” az illetőt végül belépteti a téeszbe.

Társadalmi reakciók

A téeszbe kényszerülő emberek lényegében a lehetséges három védekezési reakció közül az elsőt (amely úgymond figyelemre sem méltatja az agitációt) nem alkalmazhatták. A második formára, a harcra sem volt nagyon lehetőség, legalábbis csak igen korlátozott mértékben. Tömegesen a harmadik reakció útját járták be, amikor elhagyták a falut vagy erőszak hatására aláírták a belépési nyilatkozatot.

„Encs községben két hétig voltak ott, éjjel-nappal gyúrták a parasztokat. Ez nem önkéntes, hanem erőszakos szervezés.” Uo.

³⁶ A *Népszabadság* levelezési rovatának jelentése, 1960. február eleje. MNL OL M-KS 288. f. 11. cs. 605. ő. e.

Már a második világháború előttről is származó, bizonytalan eredetű szárnyra kapott hírek (a kolhozosítástól a „rémhírekig”), majd az 1945-től ismétlődő földindulások személyes-családi tapasztalatai, a széteső identitások sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak.

Az erőszakos állami beavatkozással szembeni, 1956 előtti falusi passzív és aktív ellenállási formákra itt csak utalhatok. Több tekintetben is feledésbe merült, hogy a kollektivizálás ellen tömeges megmozdulások, tüntetések voltak.³⁷ Az 1956-os forradalom leverésétől számítva a teljes kollektivizálás elleni nyílt társadalmi ellenállások az 1980-as évekig tartó periódus elfojtott emlékezeti zónáiba, „hőstörténetei” közé tartoznak, tartozhatnak.

A tiltakozások területi szempontból sokkal inkább voltak jellemzők a Dunától keletre. A nyilvánvalóan további kutatásokat érdemlő ellenállással összefüggő jelenségek okai, háttere összetettek, de előfordulásukban, intenzitásukban minden bizonnyal nagy szerepet játszott az adott területek földrajzi elhelyezkedése, a földek és az egyéni gazdaságok minősége, a számításba vehető más munkahelyek elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolattrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak, vagy éppen az államhatárral szembeni viselkedésformák történeti hagyománya.

„Téeszpszichózis”

A kollektivizálás utáni jelentések visszatérően beszámoltak a krízis különböző rétegeiről: a teljesen elmaradó fizetésekről és juttatásokról, a beváltatlan ígéretekről, a városba költözés tömegességéről, szegény és módos téesztagok konfliktusairól.³⁸

A radikális agrárfordulatot jelentő erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. Az egykori tömeges földéhséget a földtől való megszabadulás, az előregedést fokozó tömeges elvándorlás váltotta fel. A földjüktől megfosztott öreg téesztagok kimondva-kimondatlanul teherré váltak. Az utánuk elvileg fizetendő földjáradék nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjárulék összegét. A radikális tulajdonfosztás mellett egy másik, hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus, a munkanélküliség is országosan éreztette hatását.

Az egyéni parasztgazdaságok felszámolása egyben azt is jelentette, hogy a földbirtok mint a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák alapja már nem jelentett egyben egyházi bázist is. A földek és az egykori parasztok téesztesítése így egy olyan, a mindennapokban zajló „vallásháborúnak” is tekinthető, amelyben az állam és a vidéki alsópapság mellett az agitátorok és a kollektivizálásban érintett gazdák családjai csaptak össze.

³⁷ Ö. Kovács 2012, 383–415; Farkas 2016.

³⁸ Ö. Kovács 2012, 402–426.

A parasztság ilyen módon végrehajtott felszámolásából nagyrészt következően, a vidéki életvilágok deviáns, önpusztító, sokszor a téeszpszichózissal jellemezhető magatartásformái máig hatóan meghatározzák a magyar társadalom mentális állapotát. Ezek a hatások akkor igazán szembetűnők, ha Európa azon vidékein járunk, ahol nem volt kollektivizálás. Sokszor a kutatók figyelmét is elkerüli a társadalmi ár. A kollektivizálás sajátos társadalmi operáció volt, amelynek során radikálisan szétverték a hagyományos paraszti tömböt. Az egyesek által „utóparasztoknak” nevezett és sikeresnek minősített réteg aránya nyilvánvalóan csak elenyésző részét képezte az egykori domináns agrártársadalomnak. Másrészt a sokszor mitizált agrártermelési „sikerek” egy sajátos állami elosztási rendszerben és még inkább az újabb háztáji önkiszákmányolás révén, korlátozott ideig voltak érzékelhetők.³⁹

A rendszerváltozás éveiben a dekollektivizálás hogyanja és következményei még különösebb élességgel világítanak rá az évtizedekkel korábbi sorsfordítás jelentőségére.

Felhasznált források

MNL JNSzML = Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára
MSZMP-ir. 1957–1959.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XIX-K-1-y. FM Földbirtokpolitikai (Földbirtokrendezési) Főosztály 1950.
M-KS 288. f. 11. cs. MSZMP KB Információs jelentések 1957–1962.

Felhasznált irodalom

- Beliznay Kinga–Horváth Attila–Zlinszky János 1997: A magyar magánjog története. In Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 65–202.
- Bourdieu, Pierre 2002: A „szovjet” változat és a politikai tőke. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó. 25–29.
- Brett, Daniel 2010: Taking the Long View? Polish and Romanian Agrarianism in comparison. In Müller, Dietmar–Harre, Angela (eds.): *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2010*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studien Verlag. 183–203.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge etc., Cambridge University Press.
- Czettler Jenő [1946]: *Agrárpolitika*. I. kötet. *Alapvetés*. Budapest, Stephaneum.
- Czettler Jenő [1947]: *Agrárpolitika*. III. kötet. *Mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest, Stephaneum.
- Csöngé Attila 2005: A Magyar Kommunista Párt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1944–1946. *Zou-nuk* 20. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 173–215.

³⁹ A kommunista szómágia szerinti „gyenge téeszek megszilárdítása”, „dotálása”, a „téeszegyesítések” és hasonló megfogalmazások lényegében a krízisek, csődök leplezését jelentették.

- Csöngé Attila 2011: „A földért harcolni kell!” Adalékok a második világháborút követő földosztás történetéhez. *Zounek* 26. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok. 407–438.
- Durkheim, Émile 1978: A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK. 21–160.
- Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Budapest, Korall.
- Figes, Orlando 1996: *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924*. London, PIMLICO.
- Figes, Orlando–Kolonitskii, Boris 1999: *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917*. New Haven–London, Yale University Press.
- Gaučík István 2012: Az agrárpolitika metamorfózisai. A földtulajdon nacionalizálása és kollektivizálás Csehszlovákiában (1945–1960). In Schlett András (szerk.): *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest, Szent István Társulat. 159–182.
- Gonda Gábor 2014: *Kitaszítva. Kényszmigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-dunántúli településeken 1944–1948*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XI.)
- Gudenus János–Szentirmay László 1989: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások*. Budapest, Mozaik Kiadó.
- Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft. Zugleich Neuauflage des Handwörterbuchs der Sozialwissenschaften*. Hrsg. Albers, Willi et al., Redaktion Zottmann, Anton. Zweiter Band. Stuttgart–New York, Gustav Fischer, 1980.
- Ihrig Károly 1941: *Agrárgazdaságtan. I. A közgazdaság szerkezete. II. A nemzetgazdaság. III. Termelési politika. IV. Agrárpolitika*. Budapest, Gergely R. Könyvkereskedés.
- Ihrig Károly–Nagypataki Béla 1946: *A magyar mezőgazdaság és a békekötés*. Budapest, Mezőgazdaság-politikai Intézet.
- Ispán Ágota Lidia 2007: Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után. *Aetas*, 2007 (22) 2. 31–52.
- Kállai Gyula 1984: *Két világ határán*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Kaposi Zoltán 2009: A gazdasági elit változásai a Dél-Dunántúlon (1945–1968). In Rab Virág (szerk.): *Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században*. Pécs, Pannónia Könyvek. 135–150.
- Kárász Artúr 1990: *80 év a Föld körül*. Budapest–Párizs, Bethlen Gábor Könyvkiadó–Irodalmi Újság.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.
- Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Budapest, Balassi Kiadó–Korall.
- Ö. Kovács József 2017: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK–NEB. 19–65.
- Krauss, Karl-Peter 2009: Einführung. In Krauss, Karl-Peter (Hrsg.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 7–23.
- Kurucz Mihály 2012: Gondolattörédekek a magyar kollektivizálás főszereplőjéről: a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről, mint az eredeti tőkefelhalmozás sajátos formájáról. In Schlett András (szerk.): *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest, Szent István Társulat. 219–263.
- Mevius, Martin 2005: *The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Oxford, Clarendon Press.

- Meyer-Renschhausen, Elisabeth–Berger, Hartwig 1998: Bodenreform. In Kerbs, Diethart–Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933*. Wuppertal, Peter Hammer Verlag. 265–276.
- Nagy Ferenc 1990: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. I. kötet. Budapest, Európa Könyvkiadó (História).
- Püski Levente 2008: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.) *Korunk*, 2008 (19) 9.
- Rákosi Sándor–Szabó Bálint (szerk.) 1967: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. MSZMP KB Párttörténeti Intézet. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Rugg, Dean S. 1978: *The Geography of Eastern Europe*. Nebraska, Cliffs Notes, Inc. Lincoln.
- Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (Hrsg.) 1999: *Eigentum im internationalen Vergleich (18. – 20. Jahrhundert)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Simon Attila–Kovács Attila 2008: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet. 118–123.
- Szabó István 1976: *Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tanka Endre é. n.: *Föld és elszajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében*. Budapest, Agroinform.
- Tóth, Ágnes 2009: Einige Zusammenhänge zwischen der Bodenreform und dem Wandel der Sozialstruktur im südlichen Transdanubien (1945–1949). In Krauss, Karl-Peter (Hrsg.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Stuttgart, Steiner. 256–280.
- Vas Zoltán 1982: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Wittenberg, Jason 2006: *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary*. Cambridge, Cambridge University Press.

A kötet szerzői

- Balogh Dorottya* (1976) történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, balogh.dorottya@mn.gov.hu
- Czetz Balázs* (1976) történész, levéltáros, PhD, Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára, czetz.balazs@mn.gov.hu
- Cseh Géza* (1955) nyugalmazott főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Szolnok Megyei Levéltára, drcsehgeza@gmail.com
- Csikós Gábor* (1985) történész, pszichológus, PhD, MTA BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport, csikosgabor1985@gmail.com
- Farkas Gyöngyi* (1960) történész, főmuzeológus, PhD, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, farkasgy@mmgm.hu
- Galambos István* (1976) történész, PhD, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, istvan.galambos@neb.hu
- Horváth Gergely Krisztián* (1974) társadalomtörténész, PhD, Habil., MTA BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport, horvath.gergely.krisztian@btk.mta.hu
- Káli Csaba* (1969) történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, kali.csaba@mn.gov.hu
- Ö. Kovács József* (1960) történész, levéltáros, DSc, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, jokovacs60@gmail.com
- Rigó Róbert* (1973) történész, szociológus, PhD, Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar, rigo.robert@pk.uni-neumann.hu
- Soós Viktor Attila* (1979) egyháztörténész, PhD, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, attila.viktor.soos@neb.hu

Földrajzi- és helységnévmutató

A

Aba 159
Abádszalók 89
Agárd 163
Ajka 202
Alap 10, 22
Alattyán 63, 66, 70, 71, 78
Albánia 74
Albertirsa 23
Alföld 32, 103, 202, 211
Alsónyék 196
Amerikai Egyesült Államok 74
Ártánd 187
Athén 133

B

Bács-Kiskun megye 34, 105–107, 109, 111, 114
Bácsszőlős 107
Bágyogszovát 188, 189
Bajánsenye 190
Bak 143
Bakonytamási 205, 208
Baktalórántháza 195
Balatonakarattya 194
Balaton-felvidék 201
Balatonfüred 202
Bánattag 196
Baranya megye 32, 34, 194, 198
Báta 210
Battonya 45
Békéscsaba 33, 37, 38, 48
Békési járás 37
Békés megye 29, 33, 34, 36–38, 41, 42, 44, 46, 50–52
Berettyóújfalú 184
Bihar megye 107, 197, 207
Biharnagybajom 203, 204
Bodakajtor 159
Bogyiszló 193
Borota 107–109

Bököny 121, 196

Bucsa 51

Bucsuta 137

Budapest 90, 103, 104, 107, 115, 117, 143, 170, 177,
200, 201, 204–209, 213

Bulgária 30

C

Cece 10, 22, 156

Cegléd 201, 204, 208, 209

Cs

Csabacsúd 37

Csákvár 163

Csepreg 73

Csongrádi járás 39

Csongrád megye 32

Csorna 189

D

Dáka 202

Dávod 108

Debrecen 16, 189, 209, 214

Drávapalkonya 189, 213

Duna 24, 32, 193, 194

Dunaföldvár 22

Dunántúl 22, 32, 65, 67, 104, 135, 138, 204

Duna–Tisza köze 103, 105

Dunavecse 109

E

Egyházasrádóc 209

Elek 48

Encs 23

Erdély 64, 73

Érmihályfalva (Valea Iui Mihai, Románia, Bihar
megye) 184

Európa 25, 29, 64, 65, 69, 113

F

Fehérgyarmat 196
 Fehérvárcsurgó 164
 Fejér megye 10, 22, 143, 151–158, 162, 163, 165
 Felpéc 191
 Felső-Jászság 71, 99
 Finnország 74
 Füle 159, 160
 Fülöpszállás 110, 111

G

Galga-mente 190, 202
 Gárdony 157
 Gelse 142
 Gelsesziget 146
 Gerendás 52
 Göcsej 135, 148
 Gutorfőldé 142, 147

Gy

Gyoma 36, 47
 Gyomai járás 37
 Győr 189, 193, 203, 204
 Győr- (Moson-) Sopron megye 99, 141, 191
 Gyula 37, 40, 49, 149
 Gyulai járás 39

H

Hajdú-Bihar megye 32
 Hajdúság 209
 Haláp 189, 214
 Harkakötöny (Kötöny) 107
 Hercegfalva 67
 Hercegkút 199
 Hetényegyháza 105
 Heves megye 64, 135, 206
 Hévízgyörk 190, 202, 206
 Hodász 126
 Hódmezővásárhely 32, 33, 41, 200
 Hortobágy 73, 88

I

Ibrány 125
 Iszkáz 196, 204, 209–212
 Izsák 110, 115–118

J

Jánkmajtis 184, 196
 Jánoshida 63, 64, 66, 69, 74, 78, 79
 Jászágó (Ágópuszta) 69, 72, 74, 78

Jászsószentgyörgy 74, 76, 77, 79, 80
 Jászapáti 71, 74, 76, 78–80
 Jászapáti járás 69–71, 74–80
 Jászárokszállás 64–69, 72–78, 97, 99
 Jászberény 15, 64, 66, 69, 71, 73, 74, 78, 87, 95, 96, 99
 Jászberényi járás 70, 72, 74, 75–79, 88, 95, 97, 99
 Jászboldogháza 66, 72, 74, 78
 Jászdózsa 64, 65, 67, 68, 70, 71, 77, 79, 81
 Jászfelsőszentgyörgy 65, 66, 68, 78, 97
 Jászfényszaru 64, 66, 67, 71, 74, 78, 79, 99
 Jászivány 75, 76
 Jászkákóhalma 64, 72
 Jászkarajenő 112
 Jászkisér 68, 70, 71, 74, 76, 79
 Jászládány 65, 67, 70, 74–76, 78, 79
 Jász-Nagykun-Szolnok megye (lásd még Szolnok megye) 63, 69
 Jászság 16, 63–69, 78, 79, 87, 88, 97
 Jászsági alsójárási 64
 Jászsági felsőjárási 64, 66, 67, 78
 Jászszentandrás 69–71, 76, 77, 79, 80, 97
 Jásztelek 64–67, 75, 78, 79, 97
 Jugoszlávia 74

K

Kállósején 207
 Kalocsa 106, 112, 113
 Káloz 156
 Karcag 84, 87, 89, 94, 95
 Kávás 148
 Kazincbarcika 199
 Kecskemét 68, 103–106, 110, 114–116, 119
 Kehida 141
 Kelet-Európa 70, 73
 Kengyel 98
 Kercaszomor 195
 Kerekegyháza 116
 Kerkáskápolna 189–191
 Keszthely 213
 Kilimán 146
 Kisbucsa 142
 Kisdombegyház 37
 Kiskőrös 109, 111
 Kiskunfélegyháza 82
 Kiskunfélegyházi járás 108, 110
 Kiskunhalasi járás 109
 Kiskunság 119
 Kistarcsa 208
 Kisújszállás 16, 87, 95

Kláralfalva 205
 Komárom megye 22
 Korea 74, 75
 Kovácskida 213
 Kömlő 206
 Körösi-ér 112
 Körösladány 37
 Kőszárhegy 156, 159
 Kővágószőlős 198
 Kunhegyes 21
 Kunszállás 110
 Kunszentmiklós 110

L

Lajosmizse 123
 Lébény 191
 Lengyelkáporna 73
 Lovasberény 161

M

Madaras 110, 111
 Magyarország 8–10, 13, 16, 18, 19, 29, 64, 65, 69,
 73, 74, 104, 121, 151, 167, 181, 183, 185, 186,
 203, 215
 Makó 205, 206
 Marcal-völgy 210
 Markotabödöge 189
 Martonvásár 156
 Mátészalka 124–127, 129–131
 Ménfőcsanak 184, 204
 Mezőberény 42, 43
 Mezőhegyes 29, 196
 Mezőhek 22, 98
 Mezőkovácsházi járás 34, 37, 41
 Mezőtúr 21, 87, 89, 95, 211
 Moszkva 18, 19

N

Nádudvar 198
 Nagycserkesz 55, 57
 Nagyarsány 32
 Nagyiván 88
 Nagyálló 196
 Nagykanizsa 184
 Nagykőrös 210
 Nagykunság 87, 211
 Nagyléta 107, 197, 211, 213
 Nagylók 67
 Nagymacs 207
 Nagyszénás 43

Nagyveleg 164
 Náprádfa 147
 Nemesapáti 145
 Nemesszentandrás 145
 Németország 65
 Nógrád megye 135
 Nova 146

Ny

Nyírbátor 190, 195
 Nyírcsaholy 121, 124–127, 129, 131–134, 195
 Nyíregyháza 55–58
 Nyírmártonfalva 184, 213
 Nyírpazony 184
 Nyírség 195
 Nyugat-Európa 65, 69

O

Ormánság 213
 Orosháza 17, 41
 Orosházi járás 37
 Oroszország 18, 189

Ö

Öcsény 196
 Öcsöd 21, 98
 Óriszentpéter 195
 Őrség 195, 199, 205

P

Padár 141
 Pálfiszeg 148
 Palkonya 198, 203, 213
 Pankasz 195
 Pápa 203
 Pázmánd 156, 159, 160
 Penészlek 187
 Pirtó 111
 Pityerszer 205
 Pócspetri 195
 Pókaszeptek 136, 146
 Polgárdi 159
 Pusztamizse 78
 Pusztamonostor 63, 64, 66–68, 71–73, 75, 78
 Püspökladány 192

R

Rábaköz 188
 Ramocsa 136

S

Sand 141
 Sárbogárd 10, 22
 Sárbogárdi járás 156
 Sárhida 142, 146
 Sarkadi járás 33, 34, 37
 Sárköz 193, 195–197, 202, 210
 Sármellék 140, 145
 Sárospatak 184
 Sárpilis 190, 195
 Sárszentlőrinc 192
 Sárszentmiklós 10, 22
 Sénye 141
 Seregélyes 159, 160
 Sió 193
 Sobor 188
 Som 190
 Somló 201–203
 Somogy megye 190
 Söréd 164
 Sükösd 106
 Sümeg 200

Sz

Szabadbattyán 159
 Szabadszállás 110, 111
 Szabolcs-Szatmár(-Bereg) megye 32, 57, 121, 124, 125, 187, 195, 197, 207
 Szarvas 51
 Szeged 30, 205, 206
 Szeghalmi járás 37
 Székesfehérvár 156, 157, 194
 Székesfehérvári járás 156, 158, 160, 161
 Székkutas 31, 32
 Szentés 30, 32
 Szentimrefalva 196, 199, 200
 Szolnok 37, 71, 96, 98, 99
 Szolnoki járás 88
 Szolnok megye 16, 21, 22, 39, 51, 63, 65, 67, 69, 71, 73–75, 87–100
 Szovjetunió 14, 17, 18, 30, 49, 50, 70, 74, 133
 Szőlők (Alsó-, Felső-) 190
 Sztálinváros 22, 87
 Sztálinvárosi járás 156

T

Tarnaerk 64
 Tengelic 189
 Tiszaalpár 109
 Tiszabő 98
 Tiszaföldvár 98
 Tiszafüredi járás 88, 90
 Tiszakécske 112
 Tiszanána 206
 Tiszántúl 64, 88, 89, 97
 Tiszaörs 98
 Tiszasas 21
 Tiszasüly 63, 71, 78, 79
 Tiszavárkony 88
 Tiszazug 99
 Tófej 142
 Tóköz 189
 Tolna megye 34, 54, 64, 189
 Tótkomlós 45
 Törökszentmiklós 88, 90
 Törökszentmiklósi járás 88
 Tunyogmatolcs 195
 Túrkeve 54, 69, 87, 94, 95

Ú

Újfehértó 209, 211
 Úrhida 160
 Úzd 192

V

Vál 156
 Várfölde 128
 Vas megye 196, 209
 Vecsés 208
 Veszprém megye 196, 199

Z

Zalaegerszeg 138, 139, 147
 Zala megye 135, 138–144, 148
 Zalaszentbalázs 143, 144
 Zalaszentiván 145
 Zalaszentmárton 146
 Zámoly 184, 197, 202, 211
 Zemplén megye 156, 199

Zs

Zsebeháza 188